سازدانی: مەمدوح ئەلهینی
لە عەرەبییەوە: هەورامان وریا قانع

دەربارەی سەردەمی ڕۆشنگەری
گفتوگۆیەك لەگەڵ هاشم ساڵح

ڕەنگە هیچ کەسێك نەبێت وەك بیرمەندی بە ئەسڵ سوری «هاشم ساڵح» بتوانێ وەڵامی پرسیارە گرنگەکان بداتەوە کە دەربارەی واقیعی فیکریمانە. ئەو شایەنی ئەوەیە بۆ نمونە وەڵامی ئەم جۆرە پرسیارانە بداتەوە: کەی کاتی ڕزگاربونی فیکریمان دێت؟ کەی عەقڵیەتی سەدەکانی ناوەڕاست تێدەپەڕێنین؟ کەی دەچینە ناو تازەگەرییەوە؟

ئەم بیرمەندە خاکیو سادەیە کە خاوەنی شێوازێکی ئاسانەو نزیکە لە دڵەوە، زیاد لە سی ساڵە ڕۆچووەتە ناو قوڵایی ئەم کێشە جەوهەرییەوە، کێشەیەك نەك تەنها بەلای موسڵمانەکانەوە شوێنی بایەخە، بەڵکو بەلای هەموو جیهانیشەوە شوێنی بایەخو گرنگیپێدانە. «هاشم ساڵح» کاتێ باس لە بارودۆخی عەرەبی دەکاتو بەراوردی دەکات بە ڕۆشنگەری ئەوروپی، ئەوا لە گۆشەیەکی سەرنجراکێشەوە ئەو کارە دەکات. «هاشم ساڵح» جیهانی عەرەبیو ئیسلامی بە هەمان ئەو ئاقارەدا دەبات کە لە مێژوی ئەوروپادا ڕویداوە، بە شێوەیەك ئەوانەی بە وردی نوسینە قووڵو سیحراویەکانی دەخوێننەوە، واهەستدەکەن لە ئەوروپای کۆندا دەژینو دەپرسن: کوا ڕۆشنگەرەکانمان!.

«هاشم ساڵح» لە میانەی کتێبەکانی یاخود لە میانەی وەرگێڕانەکانی بۆ کتێبەکانی بیرمەند «محەمەد ئارکۆن»و لە میانەی ئەو لێکدانەوەو پەراوێزانەی بۆ ئەو کتێبانەی نوسیوە یان لە میانەی ئەو وتارو ڕانانی کتێبانەی کە خوێندنەوەیان بۆ دەکات، دەمانخاتە ناوەندی ململانێی ئەم دراما مەلحەمییەی نێوان عەقڵو هێزی تاریکی. بێگومان ئەو یەکێکە لە جەنگاوەرەکانی ڕۆشنگەری کە سوارچاکێکی شارەزاو لێهاتوی مەیدانەکەیە. مێژوو وەك تاقە گەنجێکی سوری باسی دەکات کە ڕۆشت بۆ پاریس تاکو ببێت بە شاعیرو ڕەخنەگر، بەڵام بوو بەیەکێك لەو پیاوانەی لە جەنگە سەختو

دژوارەکەی ڕۆشنگەری‌و ڕێنیسانسدا پیربوو. ئەمەی خوارەوە چەند بەشێکی ئەو چاوپێکەوتنەیە.

*** بەشێوەیەکی پتەو ناوت بە ڕۆشنگەرییەوە پەیوەستە، ئایا دەکرێ دەربارەی سەرەتای ئەو پەیوەستبونە قسەمان بۆ بکەیت؟**

- لەو بڕوایەدام ئەم پەیوەندییە هەر لە منداڵییەوە دەستپێدەکات. زانستی ئاینم لە ڕێگەی تەلقینەوە لە باوکم‌و لە کۆمەڵگاو لە ژینگەوە وەرگرت، بەبێ هیچ گفتوگۆو پرسیارکردنێك. کاتێ گەورەبووم، هەستمکرد لەنێوان خوێندنی تازە کە لە ناوەندی‌و پاشان لە زانکۆ لە سوریا وەرمگرت، لەگەڵ پەروەردەی ئاینی تەقلیدی کێشەیەك هەیەو کۆمەڵێك ناکۆکی گەورە لەنێوانیاندا هەیە. ئا لەو ساتەوەختە زووەوە پرسیارەکان سەریانهەڵدا. پاشان دەستمکرد بە خوێندنەوەی نوسەرانی میسرو لوبنان، وەك «تەها حسێن»، «عەباس مەحمود عەقاد»، «جەبران خەلیل جەبران»، «میخائیل نەعیمە». دواتر هەوڵمدا لەو چوارچێوە تەسکەو لەو پەروەردە تەقلیدییەم بێمەدەرەوە. من نکۆڵی لەوەناکەم ئەو پەروەردە تەقلیدییە هەندێ لایەنی ڕۆحی‌و ئەخلاقی پۆزەتیڤی بۆ من تێدابووە، من ئەو لایەنانە وەك توێشویەك (زادێك) حسابیان بۆ دەکەم‌و هەرگیز دەستبەرداریان نابم‌و تاکو ئێستاش لە ناوەوەی خۆمدا هەڵمگرتوون. هەروەها فەیلەسوفانی ڕۆشنگەریش لەلایەنی ئەخلاقییەوە کۆمەکیان کردم، گەر کارێکی باشەت ئەنجامدا، وەك ئەوە وایە بۆ هەمو مرۆڤایەتیت ئەنجامدابێت، یاخود وەك چۆن پێت خۆشە خەڵکی چاکەت لەگەڵدا بکەن، پێویستە بەهەمان شێوە خۆشت چاکە لەگەڵ خەڵکانی دیکەدا بکەیت. لەو بڕوایەدام ئالێرەوە پێویستیم بە ڕۆشنگەری هەبوو، تاکو بتوانم کێشەکانم‌و پرسیارە تایبەتییەکانم چارەسەر بکەم.

*** ئایا ئەم خوێندنە تەلقینییە هیچ کاریگەرییەکی لەسەر کەسایەتیت هەبووە کە زۆر پەرۆشی ڕۆشنگەری‌و مەیلە ڕزگاریخوازانەکەی ڕۆشنگەریت؟**

- بەڵێ، هیچ گومانێك لەوەدا نییە، بەڵام دواتر ئەمە بەگۆڕوتینێکی زیاترەوە دەردەکەوێت. کاتێ لە ساڵی ١٩٧٦ سوریام بەجێهێشت، شەپۆلی فێندەمێنیتالیزم لە جۆری (خومەینیزم)و (ئیخوانەکان)و جۆرەکانی دیکەی فێندەمێنیتالیزم دەستیپێکرد. هەستمکرد ئەو شەپۆلانە هەڕەشە لە خودی کۆمەڵگا دەکەن‌و کۆمەڵگا توشی دابەشبوون دەکەن، دابەشبونی عەرەب لەنێوان موسڵمانەکان‌و مەسیحییەکان‌و دابەشبونی نێوان سونەو شیعە. ئەمە کێشەیەکی هێجگار گەورەبوو، پێویستی بە دەستنیشانکردن‌و چارەسەرکردن هەبوو. کاتێ گەشتمە فەرەنسا، کۆمەڵێ پرسیار دەربارەی کەلتوری ئیسلامی لە قوڵایی ناخمدا دەهاتن‌و دەچون‌و گێنگڵیان دەدا. دەمپرسی ئاخۆ مانا مێژوییەکەی وشەی ئیسلام چییە، هەروەها مانا مێژوییەکەی قورئان چییە، ئەی مانای ڕەخنەی فەلسەفی لە ئاین چییە؟ لە ڕاستیدا هەمو ئەم پرسیارانە لەپێناو وەڵامدانەوەی قەیرانەکانی واقیعی عەرەبی‌و ئیسلامیدا بوو کە تا هەنووکەش ئەو قەیرانانە لە بەرزبونەوەدایە.

خۆشبەختانە لە زانکۆی سۆربۆن بەڕێکەوت مامۆستا «محمەد ئارکۆن»م ناسی، ئەو لە سۆربۆن مامۆستا بوو. من لەم سەردەمەدا «محەمەد ئارکۆن» بە گەورەترین بیرمەندی ئیسلامی، بەمانای فەلسەفی وشەکە دادەنێم. هەروەها خۆشبەختانە ئەو سەرپەرشتی تێزی خوێندنەکەمی کرد. لە سەرەتادا ئامانجی من ئەوەبوو خوێندنەکەم تایبەت بێت بە لێکۆڵینەوەی ئەدەبی، چونکە خۆم ئەوکات شاعیر بووم‌و پەیوەندییەکی ئەوتۆم لەگەڵ فەلسەفەدا نەبوو. بەڵام کاتێ لە فەرەنسا ئەو گفتوگۆ فیکرییە قووڵ‌و بەهێزەم دەربارەی ئیسلام بینی، گفتوگۆیەك تێدا تیشکێکی فەلسەفیانە دەخرایە سەر لایەنە مێژوویی‌و ئەدەبی‌و زمانەوانی‌و کۆمەڵایەتیەکانی کەلتوری ئیسلامی، بەخۆمم وت مەبەست‌و مەرامی خۆمم دۆزییەوە. لە هەمانکاتدا

هەستمكرد ڕەخنەی ئەدەبی لە سنورێكی دیاریكراودا دەمێنێتەوە، لێرەوە ئەركی سەرشانم بووە ئەركێكی فیكریو ڕۆشنگەریانە. لەو بڕوایەدام ئەو گۆڕانە لە ڕێگەی ڕێكەوتەوە ڕوویدا.

*** پێش ئەوەی بچیت بۆ فەرەنسا، ئایا هیچ بایەخێكت بە ڕۆشنگەری داوەو ڕەخنەت لە فیكری ئاینی گرتووە؟**

- لەو كاتەدا زۆربەی بایەخدانەكانم ئەدەبی بوون. سەرەتای نوسینم لەسەر ئاین دوای گەیشتنم بوو بۆ فەرەنسا. یەكەم وتاری ئاینیم كە نوسیم لەسەر خودی «محەمەد ئاركۆن»بوو، گۆڤاری (المعرفە)ی سوری بلاوی كردەوە، ئەمە ناویشانی وتارەكەم بوو (گەشتێك بە فیكری محەمەد ئاركۆن دا... بەرەو ئاركۆلۆجیایەكی ڕیشەیی فیكری ئیسلامی)، من لەبەرئەوەی لەو سەردەمەدا نەناسرابووم، دەترسام وتارەكەم بلاونەكرێتەوە، ئەمە لە سالانی هەشتاكاندا بوو، لەو كاتەدا تەمەنم نزیكەی ٣٠ سال بوو. بلاوبونەوەی وتارەكەم بە شێوەیەكی جوان لە گۆڤاری (المعرفة)ی سوریدا، بەلای منەوە شوێنی سەرسوڕمان بوو. لەو چركەساتەوە دەستم كرد بە ناساندنی ئەم فیكرە ڕۆشنگەرە دەربارەی ئیسلام، فیكری پێگەیشتوی «محەمەد ئاركۆن». ناڕەوابوو فیكری «ئاركۆن» لە سوربۆندا بمێنێتەوە. ئەو فیكرە بۆ ئێمەیە نەك بۆ فەرەنسییەكان یاخود بۆ ڕۆژئاوا نییە، ڕۆژئاوا فەیلەسوفو بیرمەندی خۆی هەیە. ئێمە پێویستیمان بەو بیرمەندانە هەیە كە ئەم جۆرە میتۆدە تازانە بەكاردەهێننو دەزانن چۆن چۆنی بەسەر كەلتوری عەرەبیو ئیسلامیدا پراكتیكی بكەن.

*** لە یەكێك لە نوسینەكانتدا باسی ئەوەت كردووە گەر فێری زمانی فەرەنسی نەبویتایە، ئەوا هەمو ڕێڕەوی ژیانت دەگۆڕا! هەروەها باسی ئەوەت كردووە ڕۆشتنت بۆ فەرەنسا لەسەر ئاستی فیكریو تەنانەت لەسەر ئاستی ویژدانیش، بریتییە لە دابڕانێكی گەورە.**

- لە ڕۆژی ١٩٧٦/١٠/٨ گەشتمە فەرەنسا، هەنووكە نزیكەی ٣٢ سالە من لەم ولاتەم. تا ئێستا ئەو بەروارەم زۆرباش لەبیرە، ئەوە بەرواری لەدایكبونی دووەمەمە، چونكە پاریس شاری ڕوناكیو زانستو فیكری ڕۆشنگەرو فەلسەفەكانە، جگە لەوە شاری بزوتنەوە فیكریو فەلسەفییەكانی وەك بونیاتگەریو سوریالییەتو ئەوانی دیكەیە. ئەمە سەرەڕای ئەو ئازادییە فیكرییەی تێدایە، سەرەڕای زانكۆكانو كتێبخانەكانو زمانە تازەگەرەكەی. لەبیرمان نەچێت كۆمەلێك زانستی زۆر هەیە، لە زمانی عەرەبیماندا بوونیان نییە. بۆ نمونە لە زانكۆكانی مەغریبدا هەندێ زانست بە زمانی فەرەنسی دەوترێتەوە، لە ولاتانی كەنداو هەندێ بابەتی زانستی بە زمانی ئینگلیزی دەخوێنرێت، ئەمەش لەسەرمان فەرزدەكات لەپێناو گواستنەوەی زانستی تازە بۆ جیهانی عەرەبی، هەستین بە بزوتنەوەیەكی وەرگێڕانی گەورەو فراوان، چونكە لە زمانی عەرەبیماندا بۆ هەندێ لە زانستەكان هیچ سەرچاوەیەكمان نییە. ئەمەش كارێكی نەشیاوە، كارێكی نەشیاوە ئەو زانستە تازانە دووربێت لە زمانی عەرەبییەوە كە زمانێكی مێژوویی مەزنەو لەڕابردودا چەندین شارستانییەتی دروستكردووە، مەعقول نییە زمانی عەرەبی لەبواری زانستدا ببێتە زمانێكی پەراوێزخراو، تەنها ببێتە زمانی ئەدەبو شیعرو فقهو پەخشان. بگرە پێویستە زمانی عەرەبی ببێتە زمانی فیكرو فەلسەفەو ببێتە زمانی زانستی كیمیاو فیزیاو مێژوو ئەدەبو زانستە مرۆڤایەتییەكان. ئەمەش یەكێكە لە خەمە سەرەكییەكانم.

*** دوای گەشتنت بۆ فەرەنساو ناسینی محەمەد ئاركۆن، چ وەك وەرگێڕو چ وەك نوسەر دەستتكرد بە بەرهەمهێنانی ئەم پرۆژە گەورەیە كە پەیوەستە بە ڕۆشنگەرییەوە.**

- لە ڕاستیدا لە دوولاوە کارم دەکرد. لایەکیان بریتی بوو لە وەرگێڕانی بەرهەمەکانی «محەمەد ئارکۆن» بەو پێودانگەی بیرمەندێکی عەرەبییە، لاکەی دیکەیان وەرگێڕانی فیکری فەیلەسوفانی ڕۆشنگەری ئەوروپا بوو. گومانی تێدانییە فەیلەسوفانی ڕۆشنگەری ئەوروپا لە بەرهەمەکانیاندا تەرکیزیان لەسەر کەلتوری مەسیحی بووە. ڕاستە من هەستام بە گواستنەوەی تیۆرەکانی فەیلەسوفانی ئەوروپا لە نمونەی «ڤۆڵتێر»، «کانت»، «هیگڵ»و ئەوانی دیکە، ئەو فەیلەسوفانە تیشکیان خستبووە سەر کەلتوری مەسیحیو ڕوناکیان کردەوە، بەڵام من لە هەمانکاتدا ئەوەم گواستەوە کە چۆن «محەمەد ئارکۆن» تیشکی ڕۆشنایی فەلسەفەی مۆدێرنو زانستە مرۆڤایەتییەکان دەخاتە سەر کەلتوری ئیسلامیمان. لێرەوە من وەك ئەو کەسە وام بە بەردێك دوو چۆلەکە دەپێکێت. کاتێ کار لەسەر بەرهەمەکانی «ئارکۆن» دەکەم، چ بە وەرگێڕانی کارەکانی یاخود بە لێکدانەوەو ڕاڤەکردنی نوسینەکانی، ئەوا کار لەسەر لایەنی عەرەبی ئیسلامی دەکەم. لەلایەکی دیکەوە کاتێ وتارەکانی خۆم دەنوسم یاخود کتێبەکانم بڵاودەکەمەوە وەك کتێبی (دەروازەیەك بۆ ڕۆشنگەری ئەوروپی) یاخود کاتێ خوێندنەوە (ڕانان) بۆ کتێبی دیکە دەکەم، لەو خوێندنەوانەدا بۆ نمونە باس لەوە دەکەم «ڤۆڵتێر» چۆنو بە چ شێوەیەك کەلتوری مەسیحی ڕوناککردۆتەوە، هەروەها باس لە بزوتنەوە گەورەکانی دیکەی ڕۆشنگەری دەکەم، پاشان دەستدەکەم بە بەراوردکردنی نێوان ئەو لێکۆڵینەوەو زانستو فەلسەفانە لەگەڵ یەکتر.

*** ئاشکرایە کتێبو وتارەکانت تەرکیز دەخەنە سەر ڕۆشنگەری ئەوروپی، بەڵام لە پێناو ئەوەی لە جیهانی ئیسلامیماندا شتێکی هاوشێوەی ئەوەی ئەوروپا ڕوبدات.**

- ئەو بیرمەندە مەزنانە پێشتر ئەوانیش بە بارودۆخێکی سەختو دژواردا تێپەڕیون، بۆ نمونە «ڤۆڵتێر» بەدەست هەڕەشەی کوشتنو تەنگپێهەڵچنینەوە ناڵاندویەتی، نزیکەی ٣٠ ساڵی لە دەرەوەی پاریس بردوەتەسەرو نەیتوانیوە بۆی بگەڕێتەوە، هەندێجار لە ترسی برایانی مەسیحی خۆی شاردوەتەوە، چونکە ناوبەناو هەڕەشەیان لێکردووە. بە هەمان شێوە «جان جاك ڕۆسۆ» ڕوبەڕوی ناخۆشیو ئاستەنگی زۆر بوەتەوە، کتێبەکانی لە پاریس دەسوتێنران، وەك کتێبی (پەروەردە)و (پەیمانی کۆمەڵایەتی)و چەندین کتێبی دیکە لە کۆشکی (عەدل) لە پاریس سوتێنران. «ڕۆسۆ» دواجار دەگەڕێتەوە بۆ وڵاتە ئەسڵیەکەی خۆی سویسرا، بەو هیوایەی لەوێ پارێزگاری لێبکەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەوێش کتێبەکانی سوتێنرانو خۆشی ڕایکرد بۆ شاخەکان. لێرەوە ئەو بیرمەندانە وەك ئەوە وایە بە بیرمەندە عەرەبەکان بڵێن بۆچی قوربانی بەخۆشیو شادیو خۆشگوزەرانی خۆتان نادەن، پێویست ناکات ڕۆشنبیر لە خۆشگوزەرانیدا بێت. «جان جاك ڕۆسۆ» هەموو ژیانی خۆی لە پەراوێزداو لەسەر دەخلێکی مادی کەم بردەسەر، ئەمەش ڕێگەی ئەوەی لێنەگرت ببێتە فەیلەسوفێکی گەورە، فەیلەسوفێك توانی کۆمەڵێ فیکر بێنێتەئاراوە کە لێیانەوە شۆڕشی فەرەنسیو شۆڕشی ڕۆمانتیکی ئەڵمانی سەریانهەڵدا.

مەبەست لەم قسانەم ئەوەیە جەخت لەوە دەکەمەوە کە جیاوازییەکی مێژویی لەنێوان ئێمەی عەرەبو موسڵمانو ئەوروپییەکاندا هەیە. گەر لەم جیاوازییە تێنەگەین، ئەوا ماندو دەبین، پێویستە لەوە تێبگەین زەمەنی عەرەبی ئیسلامی هەمان زەمەنی ئەوروپی نییە. من کاتێ لەلایەنی ئاینییەوە لەسەر کۆمەڵگاکەم دەنوسم کە ٢٠٠ ساڵ لە پاش پاریسەوەیە، چونکە لە ئەوروپادا ڕیفۆرمی ئاینیو ڕێنیسانس هاوکاتبوون لەگەڵ یەکدا. زۆرجار ناچارم ئەم بەراوردکارییە ئەنجامبدەم، چونکە من لە نێوان دوو جیهاندا دەژیم، من لە پاریس زیاتر ژیاوم تاکو لە سوریا. ٣٢ ساڵە لە پاریس دەژیمو ٢٦ ساڵ لە سوریا ژیاوم، هەروەها لەنێوان دوو زماندا دەژیم، وەك وەرگێڕێك لە نێوان زمانی فەرەنسیو زمانی عەرەبیدا دەژیم.

*** ئایا دەکرێ موسڵمانەکان بەبێ ئەوەی ڕەخنە لە کەلتورو لە ڕابردو بگرن، بڕۆنە ناو تازەگەرییەوە؟ بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەزمونی ئەوروپا، ئایا لەو بڕوایەدایت ئەوە مەرجێکی سەرەکییە بۆ چونەناو تازەگەری؟**

- لەم حاڵەتەدا پێویستە بیرمەند لەگەڵ خودی خۆیدا جەنگێك بەرپابکات، بیرمەند بۆ ئەوەی مەسەلەکان بە ڕووونی تێبگات، پێویستە لەگەڵ زاتی کەلتوریی خۆیدا بکەوێتە جەنگەوە. ئەم بابەتە «ڕێنییە دیکارت» لە کتێبی (وتارێك دەربارەی میتۆد) جەختی لەسەر دەکاتو دەڵێ: (من بۆ ئەوەی جیهانێك لەسەر ئەساسێکی تۆکمەو پتەو بە زانستی تازەو فەلسەفەی تازە بنیادبنێم، بڕیارم دا هەموو فیکرە پێشوەختەکان تێك‌وپێك بشکێنم). مەبەستم ئەوە نییە کەلتوری پێشوی عەرەبی تێکبشکێنین، ئێمە لەو کەلتورەوە هاتوین‌و ناتوانین کەلتورێکی عەرەبی ئیسلامی پان‌و فراوان تێکبشکێنین کە تەمەنی زیاد لە ١٤ سەدەیەو چەندین لایەنی ڕۆشنی تێدایە.

«محەمەد ئارکۆن» دەڵێ: دوای ئەوەی موسڵمانەکان چونەناو سەدەکانی پاشکەوتنەوە، گەورەترین کارەساتێك کە توشیان هات ئەوەیە لە ڕەوتی عەقلانی‌و هیومانستی دابڕان کە لە سەدەی سێیەم‌و چوارەمی کۆچیدا لە گەشەکردن‌و پەرەسەندندابوو. لە ڕەوتی تەوحیدی‌و مەسکویەو ئیبن سیناو فارابی‌و جاحزو دەیان بیرمەندی دیکەی عەرەب‌و موعتەزیلە دابڕان. ئێمە بانگەشەی ئەوە ناکەین لە کەلتوری عەرەبی ئیسلامی داببڕێن، بەڵکو ئێمە بانگەشەی ئەو لایەنە ڕۆشنەی کەلتوری عەرەبی ئیسلامی دەکەین کە لەگەڵ دەستپێکردنی سەدەکانی پاشکەوتندا داپۆشرا. لەدوای ئەو پاشکەوتنەوەو تاکو ڕۆژی ئەمڕۆ، تەنها جەخت لەسەر لایەنەکەی دیکەی کەلتوری عەرەبی ئیسلامی دەکرێت، لایەنی فێندەمێنیتالیزم، تەنها خوێندنەوەیەکی حەرفیانەی قورئانی پیرۆز دەبینین، هەڵخلیسکانی عەقیدەو دژایەتیکردنی عەقڵ‌و فەلسەفە دەبینین. ئەم شتە لەسەردەمی زێڕین‌و گەشەکردوی کەلتوری ئیسلامیدا نەبووە، ئێمە دەڵێین پێویستە کار لەسەر لایەنی ڕۆشنی کەلتور بکەین، نەك تەنها ئەو لایەنەی فێندەمێنیتالیستەکان بۆ دژایەتی کردنی عەقڵ‌و فەلسەفە بەکاریدەهێنن‌و ئیشی لەسەر دەکەن.

*** بەم دوایانە کۆمەڵێ بیرورا دەرکەوتون‌و دەڵێن بۆ زامنکردنی ئایندە مەرج نییە ڕەخنە لە ڕابردوو بگیرێت، چونکە هەندێجار فاکتەری ئابوری بەخێرایی باز بە کۆمەڵگاکان دەدات بەرەو پێشکەوتن، وەك ئەوەی لە زۆر شوێندا ڕویداوە. هەندێجاری دیکە فاکتەری سیاسی کە لەسەر عەلمانییەتێکی پەرگیر ڕاوەستاوە، وەك ئەوەی لە تورکیا ڕویدا، یارمەتی پێشکەوتن دەدات بەبێ ئەوەی بە ڕەخنەگرتنی کەلتوردا تێپەڕێت.**

- لەو بڕوایەدانیم ئەمە بتوانێ ڕۆڵی تەواو ببینێت. بێگومان بواری ئابوری‌و سیاسی لە پێشکەوتندا ڕۆڵێکی گەورە دەبینن، بەڵام ئاشتبونەوە لەگەڵ کەلتوردا کارێکی ئیجبارییە. تەنانەت لە تورکیاشدا سەبارەت بە ڕەخنەگرتن لە کەلتور کاری زۆر کراوە. بۆ نمونە موفتی ئەستەنبول پێشوازی لە پاپای ڕۆما کردو داوایکرد موسڵمانەکانیش لە ڕێگەی ڕەخنەی فیکرییەوە لە شارستانیەتی جیهانیدا بەشداربن. بەڵام ئەوانەی دەڵێن: ئەوەتا یابان بەبێ ئەوەی بیرمەندی هەبێت، هەستاوەتەوەو پێشکەوتووە. من بەوانە دەڵێم لە یاباندا کۆمەڵێ زاناو فەیلەسوف‌و بیرمەند هەیە سەرقاڵی گفتوگۆو مشتومڕن لەسەر تیۆرەو فیکرەکان. لە یابان خەڵکانێك هەیە دەستبەرداری عەقیدەی ئیمپراتۆری پیرۆز بوون‌و پرسیارێکی زۆر دەربارەی کەلتوری ئاینی یابان دەخەنەروو. لێرەدا پێویستە جەخت لەوە بکەمەوە کە دوای پرۆسەی ئاشتبونەوەی مێژوویی لەگەڵ ئاین‌و کەلتور، خەڵکی نابێت لە ئاین‌و لە کەلتورەکەی بترسێت. پراکتیزەکردنی میتۆدە تازەکان بەسەر ئاین‌و کەلتوردا نابێتە هۆی ڕوخاندن‌و لەناوبردنیان، بەڵکو دەبێتە هۆی ئەوەی وەك

حەقیقەتێکی پرشنگدار دەربکەون، ئیدی لەو بەرگو تۆکڵە ڕزیوانەی ڕزگارمان دەبێتو پەیوەندی بە شتە ڕۆشنو پرشنگدارەکانی ناویەوە دەکەین، پەیوەندی بۆ نمونە بە ئیبن سیناو ئیبن عەرەبیو ئیبن خەلدونو ئیبن ڕوشدو موعتەزیلەو فەیلەسوفەکانو ڕۆحانییەکانەوە دەکەین. بەداخەوە خەڵکی لەوە دەترسن ئاین کۆتایی پێبێت، کەچی بە پێچەوانەوەیە ئاین کۆتایی پێنایەت، بەڵکو بە شێوەیەکی تازەی پرشنگدارتر دەردەکەوێتەوە. پاشان خەڵکی تێدەگەن کە تێگەشتنێکی دیکە بۆ ئاینی ئیسلامو بۆ کەلتورەکەمان هەیە، من نازانم ئەم هەمو ترسە بۆچی.

*** بەوپێیەی ئاگاداری ئەزمونی ڕۆشنگەری ئەوروپیتو هەروەها بەو پێیەی ئاگاداری ئەزمونی عەرەبی ئیسلامیت، ئاخۆ لە ئێستادا لە کوێی پرۆسەی ڕۆشنگەری چاکسازییدا ڕاوەستاوین، ئایا ئێمە لە قۆناغی تۆما ئەکوینی یان مارتن لۆسەر یاخود دیکارت داین، یان چیمان کردووە؟**

- لەنێوان ئێمەو ئەوروپییەکاندا جیاوازییەکی مێژوویی هەیە لەوانەیە زیاد لە ٣٠٠ ساڵ بێت. ئێمە بەیەکجار هەموو سەدەکان پێکەوە دەژین، هەندێجار بیردەکەمەوەو دەڵێم کۆمەڵێ توێژ لە جیهانی عەرەبیدا هەیە ئەوەندە تەقلیدین، لە قۆناغەکانی پێش سەدەکانی ناوەڕاستدا دەژین. هەروەها پەیمانگای تەقلیدیو کۆلیژەکانی شەریعەو ناوەندی زانکۆیی تەواو داخراومان هەیە. کاتێ قسە لەگەڵ ئەوانەدا دەکەیت، وا هەستدەکەی ٥٠٠ ساڵ گەڕاویتەتەوە بۆ دواوە. بەڵام کاتێ دەڕۆیتە زانکۆیەکی مۆدێرنەوەو کۆمەڵێ ڕۆشنبیری عەلمانی یاخود لیبرالی دەبینیت کە قسە لەسەر مۆدێرنەو پۆست مۆدێرنە دەکەن، پێت سەیرە. لێرەوە ئێمە بەیەکجار هەموو سەدەکان پێکەوە دەژین، بە یەکجار قۆناغی پەڕینەوە گەورەکەی شارستانییەت دەبڕین، واتە بەیەکجار ئەو قۆناغی گواستنەوە سەختە دەبڕین کە دەکەوێتە نێوان تێگەشتنی تەقلیدی بۆ کەلتوری ئاینی لەگەڵ تێگەشتنی تازە بۆ هەمان کەلتوری ئاینی. قۆناغی نێوان تێگەشتنی تەوەکولی بۆ کەلتور لەگەڵ تێگەشتنێکی پێگەیشتوی تەئویلیو ڕۆشنگەر بۆ هەمان کەلتور. ئەم قۆناغە قۆناغێکی سەختو دژوارەو هەندێجار خوێنی لێدەچۆڕێتو ڕوبەڕوی هەژانی گەورە دەبێتەوە. ئەوەیە ئێمە لەمڕۆدا دەیبینین. لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە وایدابنێین ئەم قۆناغە قۆناغێکی سروشتییە، چونکە ئەم قۆناغە لە قوڵایی ناخماندا پەنگی خواردوەتەوەو ئێمە چاوەڕوانی بوین لە هەر ڕۆژو ساتێکدا بێت بتەقێتەوە، ئەوەتا ئێستا تەقیوەتەوە.

وەلێ بەلای کەمەوە پێویستە لەسەرمان لە ڕێگەی فیکرێکی تازەوە بەرپرسیارەتی ئەو تەقینەوەیە بگرینە ئەستۆ، فیکرێکی عەقڵانی ڕێزی ئەزمونی ئاینی بگرێت، لەهەمانکاتدا ڕێزی مافەکانی عەقڵو فەلسەفەش بگرێت. کاتێ دەبینم پاپای ڕۆما، لێرە لە پاریس، لەبەردەم کەسایەتییە فەرەنسییەکاندا قسە دەربارەی عەقڵو ئیمان لەلای مەسیحییەکان دەکات، هەستدەکەیت کەسێکە ئاگاداری فەلسەفەی گریکیو فەلسەفەی ئەڵمانییە. کەچی زۆر بەداخەوە پیاوانی ئاینی لای ئێمە، هیچ یەکێکیان یەك کتێبیان لەسەر فەلسەفە نەخوێندوەتەوە. ئا لەبەرئەمەیە دەڵێم دەبێ زانستی فەلسەفە بۆ نمونە لە کۆلیژەکانی شەریعە یاخود لە پەیمانگا تەقلیدییەکان یان لانی کەم لە زانکۆ مۆدرێنەکاندا بخوێنرێت.

*** ڕۆشنگەری ئەوروپیو ڕیفۆرمی ئاینی لە ڕێگەی پیاوانی ئاینی کڵێساوە دەستیپێکرد، بە نیسبەت ئێمەوە ئایا پیاوانی ئاینیمان هەیە بتوانن هەستن بەکاری ڕیفۆرم لەنێوان عەقڵو ئیماندا؟**

- لەم بوارەدا دەکرێ ناوی «حەسەن حەنەفی» بێنین گەر وەك پیاوێکی ئاینی دایبنێین، ئەم پیاوە لە فەرەنسا ئەتروحەیەکی دەربارەی مەسیحییەکانو لیبرالییەکان نوسی، ئەم کارەی وەك کارێکی «جاك

جیکتۆن»ی فەیلەسوف وابوو کە فەیلەسوفێکی مەسیحییە. لێرەوە «حەسەن حەنەفی» دەستیکرد بە نوسین لەسەر چەپی ئیسلامی، ئەمەش وایکرد ببێتە فەیلەسوفێکی موسڵمان. دەکرێ «حەسەن حەنەفی» وەك «تۆما ئەکیونی»و «مارتن لۆسەر» تەماشا بکەین. «حەسەن حەنەفی» دەتوانێت ڕۆڵی ڕەخنەگرێك ببینێت لە نێوان پیاوانی ئاینیو فەیلەسوفەکان. جگە لە «حەسەن حەنەفی» لە مەغریب «محەمەد عەبدالعزیز ئەلحبانی» هەیە، ئەم پیاوە لەسەر فەلسەفەی (الشخصانیە الاسلامیە) نوسی وەك ئەو فەلسەفە (شەخصانیە مەسیحییەی) لە فەرەنسادا هەیە. کەسایەتییە مەسیحییەکانی فەرەنسا لە نمونەی «مانوێل مۆنییە»و ئەوانی دیکە، ویستیان مەسیحیەت لەگەڵ مۆدێرنەدا ئاشتبکەنەوە. ئەوانە بانگەشەی ئەوەیان نەدەکرد واز لە ئاینی مەسیحی بێنن، چونکە ئەو ئاینە عەقیدە مێژووییەکەیانە، وەك چۆن ئیسلام عەقیدە مێژووییەکەی ئێمەیەو ناتوانین دەستبەرداری ببین، بەڵام دەتوانین بە عەقڵانی بکەین.

پیاوانی ئاینی مەسیحی ئاینی مەسیحیان بە عەقڵانی کرد، تا وایلێهات لەسەدە تازەکاندا بە ئاسانی لە ئاینی مەسیحی بگەیت. ئێمەش لەلای خۆمان ئەمەمان دەوێت، دەمانەوێت ئەمە ببێتە دەستپێکێك بۆ قۆناغی گواستنەوە کە تاکو ئێستا لەسەرەتاکەیداین‌و تاکو ئێستا لە ڕێگەی هەندێ هەوڵەوە لە مەغریب‌و ڕۆژهەڵاتی عەرەبی تێیدا پەلەقاژێ دەکەین. ئەمەی ئێستا هەوڵێکی گواستنەوەیە، بەڵام هەندێ کەس دەیانەوێت زۆر لەوە زیاتر بڕۆن‌و دەیانەوێت کۆی فیکری ئاینی بە تەواوی عەقڵانی بکەن. لێرەدا پێویستە ئەوەمان لەبیرنەچێت کە مێژوی ئەوروپی یەك ڕەنگ نییە، ڕۆشنگەرییەکی مولحیدو ڕۆشنگەرییەکی نا مولحیدی هەبووە. «ڤۆڵتێر» زۆر لە ڕۆشنگەری مولحید بێزار بووە. لە فەرەنسادا چەندین فەیلەسوف هەبووە هەوڵیانداوە وردو درشتی مەسیحییەت لەناوبەرن. بەڵام لە هەمانکاتدا «ڤۆڵتێر»و کۆمەڵێ فەیلەسوفی دیکە هەبوون کە ئیماندار بوون. لێرەوە ڕۆشنگەرییەکی ئیمانداروو ڕۆشنگەرییەکی مادی مولحید هەیە. ئێمەش لە ڕۆژهەڵات هەمان شت دەبینین. ئێمە مرۆڤین، من دژی ئەوەم یەکێك بیر لەوەبکاتەوە من یاخود کەسێکی دیکە بگرێت، بە پاساوی ئەوەی ئێمە لاسایی ڕۆژئاوا دەکەینەوە. نازانم بۆچی کاتێ ئێمە ڕۆشنگەربوین‌و ڕۆژئاوا دواکەوتوبوو، ئەو لاسایی ئێمەی کردووەتەوە. وەك دەزانیت زانا مەسیحییەکان لە سەدەی یازدەهەم یاخود لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بۆ دوو بەرە دابەشببوون: بەرەیەکیان دەیگوت نابێت زانستی کافرەکان بگوێزنەوە، ئەوکات موسڵمانەکانیان بە کافر دادەنا، وەك ئیبن عەرەبی‌و غەزالی، هەروەها دەیانگوت ئایا بەرهەمەکانی ئەوانە وەربگێڕین یاخود نا.

*** ڕەخنەگرتن لە کەلتوری ئیسلامی، دەبێتە هۆی وروژاندنی هوشیاری باو، ئەم هوشیارییە تاکو ئێستا بە چاوێکی پیرۆزەوە لەو کەلتورە ئیسلامییە دەڕوانێت، چۆن دەتوانین ئەم ئیشکالییەتە تێپەڕێنین؟ ئایا لەسەر بیرمەندەکان پێویستە بە شێوەیەکی سازشکارانە یان بە ناڕاستەوخۆ کارەکانی خۆیان ئەنجامبدەن، وەك "دیکارت"، یاخود بەوپەڕی ڕاشکاوی‌و بەریەککەوتنەوە وەك "سپینۆزا"؟**

- دیکارت ئەوەندەی بەسە کە هەستا بە ڕەخنەگرتن لە فەلسەفەی ئەرستۆ، بەڵام سەبارەت بە ڕەخنەگرتن لە فیکری ئاینی، ئەوا بۆ ئەو سەردەمەی «دیکارت» هێشتا زوو بوو، بەتایبەتی «دیکارت» بەردەوام لەژێر هەڕەشەدا بوو، ئەمە وایکرد لەبەرچاوان نەمێنێت‌و خۆی بشارێتەوەو هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدابوو شوێنی نیشتەجێ بوونی بگۆڕێت. «دیکارت» لە بارودۆخێکدا دەژیا تەواو لەم بارودۆخەی ئێستای ڕۆشنبیرانی عەرەب دەچێت کە لە ترسی فێندەمێنیتالیستەکان خۆیان دەشارنەوە. لێرەوە «دیکارت» بۆ ئەوەی گیانی خۆی ڕزگار بکات‌و ئامانجی خۆی بەدەستبێنێت‌و بیروباوەڕەکانی جێگیر بکات، وەك دەڵێن پرنسیپی سەلامەتی هەڵبژارد. «دیکارت» لەم بارەیەوە دەڵێت: (گەر ئەوان پێش ئەوەی ئامانجەکانم بەدەستبێنم

منیان بكوشتایە، مرۆڤایەتی چ قازانجێكی دەكرد)٠

هەرچی «سپینۆزا»یە كە ٣٠ ساڵ دوای «دیكارت» هاتو كەسێكی ڕادیكاڵ بوو، بەڵام بارودۆخەكە بۆ ئەو باشتر بوو. تەنانەت «سپینۆزا»ش بەدرێژایی ژیانی تەنها یەك كتێبی بەناوی خۆیەوە بڵاوكردەوە، هەروەها هەوڵیدا كتێبەكەی (ئەخلاق) بڵاوبكاتەوە، وەلێ كاتێ بیستی فێندەمێنتالیستەكان دەیانەوێ حەملەیەك لەدژی بەرپابكەن، لە بڵاوكردنەوەی كتێبەكەی پەشیمان بووەوەو داوایكرد دوای مردنی بڵاویبكەنەوە. لەگەڵ ئەوەشدا فێندەمێنیتالیستەكان چونە سەر گۆڕەكەی‌و نەفرەتیان لێكردو (تف)یان لە گۆڕەكەی دەكرد.

«محەمەد ئاركۆن» پێیوایە پراكتیزەكردنی مێژوییانەی ئاین، ڕووبەڕوی ڕەخنەو توێژینەوە دەبێتەوە، بەڵام لایەنە ڕۆحییە بڵندگەراو پاكژەكەی ئاین‌و پەیوەندی مرۆڤ بە یەزدانەوە، ئەوانە كۆمەڵە شتێكی پیرۆزو ئایدیالە.

*** لە كتێبەكەتدا (دەروازەیەك بۆ ڕۆشنگەری ئەوروپی) ئاماژە بەوە دەكەیت هەڵكشانی فیكری ڕۆشنگەری، هاوكات بووە لەگەڵ دەركەوتنی چینی بۆرجوازی. ئایا لە جیهانی ئیسلامیماندا هیچ دیمەنێكی لەو شێوەیە بەدی دەكەیت ڕوبدات؟**

- مەحاڵە (ڕێنیسانس) بوژانەوە لە گەشەی ئابوری جیاكرێتەوە، بوژانەوەی ئابوری یارمەتی بوژانەوەی فیكری‌و ڕۆشنگەری دەدات. لە جیهانی عەرەبیدا تێبینی ئەوە دەكەین كە بۆرجوازیەتی بازرگان لە بەغدا كۆمەكی بە ڕۆشنگەری بەخشیوە. بازرگانە موسڵمانەكان چینێكی دەوڵەمەندیان پێكهێنابوو، ئەم چینە دەوڵەمەندە توانی كۆمەڵێ كتێبخانە دروست بكات‌و پارەی بۆ فەیلەسوفان‌و شاعیران خەرج دەكرد. لێرەوە ئەم جۆرە كارانە دەكرێ ڕێنیسانس (بوژانەوە) بێننەئاراوە. هەروەها هێزی ئابوری لە سعودییەو كەنداو دەتوانێت ببێتە هۆی سەرهەڵدانی ڕێنیسانس، بەوەی كۆمەڵێ ناوەندی توێژینەوەو كۆمەڵێ ناوەندی وەرگێڕان‌و كتێبخانە بكرێتەوەو كۆمەكی چالاكییەكانی ئەدیب‌و بیرمەندان‌و توێژەران بكرێت. لێرەدا دەتوانین نمونەی ئەو ئیشانە بێنینەوە كە «مەئمون» پێیهەستا، كاتێ (خانەی حیكمەت)ی كردەوە، لە ئێستادا مانا تازەكەی خانەی حیكمەت یەكسانە بە ناوەندی توێژینەوەو وەرگێڕان. كاتێ سعودییە لە ریاز ناوەندێكی گەورە بۆ وەرگێڕان دەكاتەوە، هەروەها ئیمارات‌و قەتەرو میرنشینی عەمان‌و دەوڵەتانی دیكەی كەنداو هەمان كار دەكەن، ئەمە مانای ڕێنیسانسێكی مادیی دەگەیەنێت كە لەلای خۆیەوە دەكرێت ببێتە هۆی سەرهەڵدانی ڕێنیسانسێكی عەقڵی. وەك ئەوەی وتراوە: (ئەوەی گیرفانی بەتاڵ بێت عەقڵیشی بەتاڵ دەبێت)٠

*** قسەیەك هەیە دەڵێ: گەر سیاسییەك بەلای فیكرێكی دیاریكراودا شكاندییەوە، ئەو فیكرە دەبێتە فیكرێكی باو، وەك ئەوەی لە سەردەمی مەئمون لەگەڵ موعتەزیلەدا ڕویدا؟**

- سەبارەت بەوەی لەنێوان مەئمون‌و موعتەزیلەدا ڕویداوە ڕاستە، بەڵام دواجار موعتەزیلەكان شكستیان هێنا، ئەمە بەڵگەی ئەوەیە كۆمەك یاخود پشتگیریكردنی دەسەڵاتدارێك بەس نییە بۆ بڵاوبونەوەی فیكرێكی دیاریكراو، گەرچی تەواو لەو بڕوایەدام خەڵكی پێیان وایە دەسەڵاتدار نمونەیەكە پێویستە چاوی لێبكەین. وەلێ ئەوە بەس نییە، چونكە تیۆرەیەك هەیە پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت گەر چینێكی كۆمەڵایەتی نەبوو، ئەوا ڕێنیسانسی فیكری بەدەستنایەت. لە ئەوروپا ڕۆشنگەری بۆیە سەركەوتنی بەدەستهێنا، چونكە چینی بۆرجوازی چووە شوێنی چینی ئەرستۆكرات. ئەوە چینی بۆرجوازی بوو فیكری ڕۆشنگەری هەڵگرت‌و لەناو میللەتدا بڵاویكردەوە. ئیدی لەو كاتەوە فیكری ڕۆشنگەری لە پاریسەوە بۆ شارەكانی دیكە بڵاوبوەوە، هەروەها بڵاوبونەوەی فیكری ڕۆشنگەری لە شارەكانی دیكەوە بۆ دێهاتەكان‌و لەوێشەوە بۆ شاخەكان

کاتێکی زۆری خایاند.

کاتێ ڕۆشنگەری ئیسلامی دەردەکەوێت و لە زانکۆو خوێندنگاو ژینگە ڕۆشنبیرییەکاندا کە بەسەر عەقڵدا کراونەتەوە بڵاودەبێتەوە، ڕەنگە ئەمە وابکات چیتر ڕۆژئاوا بە تۆمەت و پاساوی ئەوەی پرۆگرامەکانمان پڕە لە بابەتی ئوسوڵی دەمارگیرو بابەتی ڕق لێبونەوە لە مەسیحی و جولەکەو ئاینەکانی دیکە تۆمەتبارو هەراسانمان نەکەن. ئێمە داوای پێشکەوتن لە هەمو کایەکاندا دەکەین، هەروەها (ئافرەت)یش دەیەوێت شوێنی خۆی لە کۆمەڵگادا هەبێت، چونکە ئافرەت نیوەی کۆمەڵە، گەر ئافرەت ئیفلیج بوو، ئەوا کۆمەڵگاش ئیفلیج دەبێت. ئافرەت دەکرێ ببێتە بەخێوکەر، مامۆستا، پزیشك، ئەندازیار، هەروەها دەتوانێت ڕۆڵێکی گەورە لە کەرتە جۆراو جۆرەکانی کۆمەڵگادا ببینێت.

*** ئاستی بڵاوبونەوەی فیکرە ڕۆشنگەرییەکەی محەمەد ئارکۆن چۆن دەبینیت؟**

- گەر بەراوردی بکەین بە نیو سەدە لەمەوپێش، ئەوا لەئێستادا باشتر بڵاوبوەتەوە. کاتێ «محەمەد ئارکۆن»م ناسی، لە جیهانی ئیسلامیدا تەنها ژمارەیەکی کەم دەیانناسی. بەڵام هەنووکە ڕەوتێکی بەرفراوانی هەیە. لە ماوەی نیو سەدەدا هەندێ لە کتێبەکانی، نەك هەمووی، وەرگێڕدراون. لێرەوە ناوی لەناو ناواندایە، بەتایبەتی لە ناوەندە ڕۆشنبیرییەکان. فیکری ئارکۆن فیکرێکی ئاسان نییە، بۆیە پێویستی بە ڕاڤەکردن و ئاسانکردنەوە هەیە، چونکە ئارکۆن بە زمانێکی ئەکادیمی پڕ زاراوە دەنوسێت کە لە دەیان فەیلەسوفی فەرەنسی و ئەوروپییەوە وەریاندەگرێت. تێگەشتن لەو زاراوانە بەلای خودی ئەوروپییەکانەوە قورسە، چ جای بەلای ڕۆشنبیری عەرەبەوە. زۆرجار لەکاتی وەرگێڕانی کتێبەکانیداو لەکاتی ڕاڤەکردن و ئاسانکردنی فیکرەکان بۆ خوێنەر، هەست بە ناڕەحەتی دەکەم.

*** لەبەر ئەوەی ئێمە ئێستا لەسەردەمی تەقەنیاتداین، ئاماژەت بەوە کرد ئێمە دەتوانین گواستنەوەیەکی هەمەلایەنە ئەنجامبدەین، گواستنەوەیەك سەدان ساڵ بۆ چەند دەیەیەك کورتبکاتەوە؟**

- دەکرێ ئەوە ڕوبدات، بەڵام زیاد لە پێویست نا. پێویستە لەسەرمان هێدی هێدی قۆناغەکان ببڕین. ئەوەی بە ڕۆژئاواییەکانی دەڵێم ئەوەیە کەمەکێك کاتمان بدەنێ، چونکە ئەوان بۆ بەدەستهێنانی ڕێنیسانس و ڕۆشنگەرییەکەیان پێویستیان بە زیاد لە ٣٠٠ ساڵ بوو. مەعقول نییە ئێمە لە میانەی ٣٠ ساڵدا ڕێنیسانس ئەنجامبدەین، ئەمە مەحاڵە. ئێمە بۆ ئەوەی لە سەدەکانی پاشکەوتن بێینەدەرێ، پێویستمان بە کات هەیە. کەواتە ئێمە پێویستمان بە کاتێکی درێژ هەیە، پێویستە لەسەر ڕۆژئاواش کەمەکێك لەسەرمان بوەستن، تاکو عەقڵانیەتی زانستی و فەلسەفی وەردەگرین و دەیگونجێنین. جگە لەوە ئێمە بە جیهانگیری گەمارۆدراوین، ئەمە مانای وایە ڕۆشنگەری پێویستی بە ٣٠٠ ساڵ نابێت وەك ئەوەی لە ئەوروپا ڕویدا، ڕەنگە بۆ بڕینی مەسافەیەکی درێژ لە ڕێنیسانس و ڕۆشنگەری، پێویستیمان بە دوو نەوە یاخود سێ نەوە بێت.

*** بەڵام دەبینین جیهانگیری بە ڕێگایەکی خراپ بەکاردەهێنرێت و عەقڵیەتێکی داخراوی دەمارگیر دەچەسپێنێت، زۆربەی کەسایەتییەکان و بەرنامەکان لە ڕێگەی کەناڵە ئاسمانییە کاریگەرەکان و لە ڕێگەی ئەنتەرنێتەوە سەرقاڵی بەرهەمهێنانی فیکری ئوسوڵین. ئایا ئەمە ئەرکی گۆڕان قورستر ناکات؟**

- ئەمە بەڵگەی ئەوەیە جەنگ لە دژی فیکری ئوسوڵی کوێرانە، جەنگێکی درێژخایەن دەبێت. جەنگەکە جەنگێکی سەخت دەبێت بەتایبەتی لەگەڵ ئەو کەناڵانەی تاکو ئێستا فیکری کۆنی بەسەرچووی سەدەکانی ناوەڕاست جێگیردەکەن. لەبەردەم ئەم جەنگە گەورەیەدا، پێویستمان بە کەناڵی کراوەو ڕۆشنگەر هەیە.

ژمارەی جەماوەری ئوسوڵی زۆرترەو ئەوان باڵادەستن‌و کۆنترۆڵی شەقامیان کردووە. بەڵام بە تێڕوانینی خۆم ئەم قۆناغە زۆر ناخایەنێت، لەسەر ئەوە نمونەیەك دێنمەوە: کاتێ لە فەرەنسا ڤۆلتێرو گروپی ئینسایکلۆپیدیا دەستیان بە کاری ڕۆشنگەری کرد، ژمارەیان لەچاو سوپای بێشوماری فێندەمێنتالیستە مەسیحییەکاندا زۆر کەمتر بوو، جەنگی نێوانیان تابڵێی جەنگێکی بێ بەرابەربوو، کەچی دوای نزیکەی ٤٠ ساڵێك توانییان جەنگەکە بەرنەوە، ئەمە وەك موعجیزەیەك وابوو. ئەمە مانای ئەوەیە گەرچی ئێمە لە جیهانی عەرەبیدا کەمینەین، بەڵام پێویستە ئەو جەنگە بەڕێوەبەرین‌و ئەوەی لە تواناماندایە بیکەین‌و نەوەی داهاتوش دەتوانێت کاروانەکە تەواو بکات.

*** زۆرجار ڕەخنە لەو ڕۆشنبیرە عەرەبانە دەگریت کە دەیانەوێت بگوێزنەوە بۆ عەلمانییەت؟**

- وەك چۆن ئاراستەیەکی پەرگیری ئوسوڵی هەیە، ئاواش لە لایەکەی دیکەوە ئاراستەیەکی پەرگیر هەیە. من بانگەشەی ئەوە دەکەم تێگەشتنێکی دیکە هەبێت بۆ ئاینی ئیسلام‌و قورئانی پیرۆز، ئەو تێگەشتنەش تێگەشتنێکی فەلسەفی مێژوویانەی پێگەشتوبێت. ئەمەش ئەو تێگەشتنەیە کە لەلای «محەمەد ئارکۆن» دۆزیمەوەو خۆشم لەو چوارچێوەیەدا کاردەکەم. هەرچی پەیوەندی بە ئەزمونی ڕۆحییەوە هەیە، ئەوا بە ئەزمونێکی پیرۆز دادەنرێت، ئەمە دەچێتە چوارچێوەی ڕەهەندی ڕۆحی ئاینەوەو من هەرگیز بانگەشەی ڕەتکردنەوەی ناکەم. هەروەها هەندێ ڕەهەندی نا ڕۆحی هەیە کە بۆ مەبەستی ماستاوچیەتی‌و گەشتن بە پلەوپایەو بەدەستهێنانی بەرژەوەندی شەخسی بەکاردەهێنرێت. من مەبەستم ئەم ڕەهەندەیان نییە، بەڵکو مەبەستم ئەو لایەنە ڕۆحییە بڵندەی ئاینە کە لە مێژووی ئیسلامدا کۆمەڵێ کەسایەتی گەورە پەیرەویان لێکردووە، لەوانە «فارابی»، «ئیبن سینا»، «غەزالی»، «ئیبن عەرەبی»و دەیان کەسایەتی دیکەی ئیسلامی مەزن کە گەشانەوەیەکی ڕۆحی ئاینییان هەبووە، بەڵام زۆر بەداخەوە لە ئێستادا ئەو گەشانەوە ڕۆحییەمان نییە.

*** بە دروستی بۆچی "محەمەد ئارکۆن"ت هەڵبژارد؟**

- چونکە باشترین لێکدانەوەی عەقڵانی بۆ کەلتوری عەرەبی ئیسلامی پێشکەش دەکات. لێکدانەوەکانی ڕۆشناییەکی فیکری بێ وێنەیە بۆ هەمو کەلتورمان، پێشتر ئەم کەلتورە لە ساتەوەختی سەرهەڵدانییەوە تاکو ئێستا، هیچ لێکدانەوەیەکی لەو جۆرەی «ئارکۆن»ی بۆ نەکراوە. چونکە پرۆژەی ڕەخنە لە عەقڵی ئیسلامی بە مانا فەلسەفییەکەی بە پرۆژەیەکی گەورە دادەنرێت‌و چەندین پرسیاری لەم شێوەیەی لەخۆگرتووە: ئیسلام چۆن دەرکەوت؟ وەحی چۆن لەگەڵ مێژودا بەریەککەوتن؟ لە سەدە بەراییەکاندا گرۆهە ئیسلامییەکان چۆن دروست بوون؟ ململانێی نێوان ئاین‌و دنیا چۆن ڕوویدا؟ فیکری گریکی چۆن هاتنە ناو فیکری ئیسلامییەوە، ئەی باشە زاناکان چۆن وەڵامی هاتنی ئەو فیکرەیان دایەوە بەو پێیەی فیکرێکی نامۆیە؟ چۆن هێرشکرایە سەر فەیلەسوفەکان؟ جەنگی نێوان فەیلەسوفان‌و فوقەهاکان چۆن ڕوویدا؟ هەروەها چۆن قورئان لە تێڕوانینێکی سیمیائی مۆدرێن‌و تێڕوانینێکی ئەنسرۆپۆلۆجیاوە بخوێنینەوە؟ چۆن قورئان لە تێڕوانینی بەراوردکردنی لەگەڵ ئاینە یەکتاپەرستییەکانی دیکەدا بخوێنینەوە؟

«محەمەد ئارکۆن» زۆرجار لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری لە نێوان هەرسێ ئاینە یەکتاپەرستییەکەدا کردووە، پاشان بە کۆمەڵێ ڕۆشناییەوە دێتەدەرەوە، ئەو حەزناکات هیچ کەسێك خۆی لەناو کەلتورەکەیدا بەندبکات، چونکە گەر وایکرد ئەوا ناتوانێت لە لێکۆڵینەوەکانی دیکە بگات. لەم گۆشەنیگایەوە «محەمەد ئارکۆن» داوا دەکات مێژوی بەراوردکاری ئاینەکان لە زانکۆ عەرەبییەکاندا بخوێندرێت.

*** پێشتر پێشنیاری ئەوەت کردبوو زانستی بەراوردکاری ئوسوڵی بخوێنرێت.**

- بەڵێ ئەو پێشنیارەم کردووە، بۆ ئەوەی بە باشی لە ئوسوڵییەتی خۆمان تێبگەین، پێویستە لە ئوسوڵییەتی ئەوانی دیکەش تێبگەین. هەمو ئاینەکان بە درێژایی سەدە جیاواز جیاوازەکان دژ بە تازەگەری راوەستاون. بەڵام دانی پێدادەنێین ئێمە لە قۆناغێکی سەختدا دەژینو پەنا بەخوا لە رێگەی رۆشنگەریو خوێندنو خۆ رۆشنبیرکردنەوە ئەم قۆناغە سەختە تێدەپەڕێنین، ئێمە دوارۆژمان لە پێشەو بە رۆژئاوا دەڵێم: وەك چۆن ئێوە پێشتر بە دەست هەمان کێشەوە گرفتاربوونو دواتر توانیتان پێش ئێمە بکەونو هەنووکە بارودۆخێکی باشترتان بۆ رەخساوە، ئێمەش لەسەر هەمان رێگا دەڕۆین، هەوڵدەدەین بە شێوەیەکی عەقڵانی لە ئاینەکەمان تێبگەینو کێشەکانمان چارەسەر دەکەین.

*** عەلی حەرب بە توندی رەخنەت لێدەگرێتو بەوە تۆمەتبارت دەکات کە تۆ ئیرەیی بە مەنهەجیەتی ئارکۆن دەبیت، هەروەها نەسر حامد ئەبو زێد دەڵێ ئارکۆن قسە لەسەر تیۆرە مەنهەجییەکان دەکات بەڵام پراکتیکیان ناکات.**

- من لەو کەسانەم ستایشو رێزی «نەسر حامد ئەبو زێد» دەگرم، چونکە ئەو کارێکی باش ئەنجام دەدات. بەڵام پێم وانییە ئەو بتوانێت ئەو کارانەی بنوسێت گەر ئاگاداری لێکۆڵینەوەکانی «ئارکۆن» نەبێت. هەرچی «عەلی حەرب»ە، ئەوا ئەو هاورێمەو رێزی دەگرم، بەڵام وەك پێویست ئاگاداری مەنهەجە زانستییەکان نییە. بۆ نمونە «ئارکۆن» لە کتێبەکەیدا (چەند خوێندنەوەیەك بۆ قورئان) لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانیو ئەنسرۆپۆلۆجی بۆ دەقە ئاینییەکان کردووەو کار لەسەر ئەوە دەکات دەقەکانی قورئان بە هەمو دەقە ئاینییەکانی پێش قورئان ببەستێتەوە. کەچی دواتر دێنو دەڵێن «ئارکۆن» تەنها قسە لەسەر تیۆرە مەنهەجییەکان دەکاتو پراکتیکیان ناکات. هەروەها کاتێ «ئارکۆن» لێکۆڵینەوە لەسەر قورئان دەکات، هەوڵدەدات لێکۆڵینەوە لەسەر لایەنی خەیاڵ یاخود لایەنی سیحرئامێزی قورئان بکات، هەوڵدەدات بزانێ واتای تێگەشتن لە عەقڵ لەسەر ئاستی قورئان چی دەگەیەنێت. ئەوەی ئەو بەرێزانە لەسەریانە بیکەن ئەوەیە کەمەکێك سادەبنو تەرکیز بخەنە سەر توێژینەوە مەنهەجییەکانی «ئارکۆن»و هەوڵدەن بە قوڵی لەوە تێبگەن کە ئەو پیاوە دەینوسێت. هەروەها لەسەریانە توێژینەوە لەسەر ئەو میتۆدانە بکەن کە لە جیهانی ئەوروپادا هەیە، تاکو بزانن ئەو میتۆدانە چۆنو بە چ شێوەیەك بەسەر کەلتوری ئەوروپیو کەلتوری ئیسلامیو مەسیحیدا پراکتیك دەکرێت. رەنگە ئەم قسانە ئیحراجیان بکات، بەڵام کۆمەڵە زاراوەیەکی زۆر هەیە کە لەوانەیە ماناکەی نەزانن. ئاسانە لە خۆڕا قسەی بێ بنەما بکەیت، لە راستیدا من سەرقاڵی ئیشکردنمو کاتم نییە وەڵام بدەمەوە.

*** بۆچی تەنها کارەکانی محەمەد ئارکۆن وەردەگێرێت؟**

-لە راستیدا کۆی وەرگێرانەکانی من بۆ «ئارکۆن» تەنها پێنج کتێبیانی گرتووەتەوە، چونکە پرۆژەکەی پرۆژەیەکی گەورەیەو کاتێکی زۆری دەوێت. پێویستە چەند لایەنێکی گەورەتر هەبێت بەم کارە زۆر گرنگو بایەخدارە هەستن. راستە کتێبگەلێکی زۆر هەیە بەسەرمانا تێدەپەڕێتو بۆ زمانەکانی دیکە وەردەگێردرێن، بۆ نمونە بۆ زمانی ئێرانیو تورکی وەردەگێردرێن.

من «ئارکۆن»م هەڵبژارد لەبەر ئەوە نا بە مانا ئەکادیمییەکەی کەسێکی زانایە، بەڵکو لەبەر ئەوەی کەسێکی بیرمەندە، لەبەرئەوەی بیرمەندێکی بە رەگەز ئیسلامییەو هەندێ شتی گرنگو بایەخدار دەڵێ.

ڕۆژهەڵاتناسەکان، ئەوانەیان لە کێشەکەمانەوە نەگلاون، نایزانن. «ئارکۆن» بە ویژدانیو بە ڕۆحیو بە عەقڵی دەنوسێت، ئەو دەیەوێت کۆمەڵگاکەمان هەستێتەوەو بگات بە کاروانی گەلانی دیکە. بۆیە تێگەشتنێکی فەلسەفی هەیە لەوەی ڕۆژهەڵاتناسەکان قوڵترە. بەڵام هەنوکە گەر پرسو ڕام پێبکەن چی بکەین بۆ بوژانەوەی فیکری ئیسلامیو عەرەبی، دەڵێم پێویستە چەند ناوەندێکی لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی ئاست بەرزی تایبەت بە ڕۆهەڵاتناسی بکرێنەوە. بگەڕێن بە شوێن ئەوەی بزانین ڕۆژهەڵاتناسی ئەنگلۆساکسۆنی لە زانکۆ گەورەکاندا چی بەرهەمدەهێنن؟ بزانین ڕۆژهەڵاتناسی یابانیو ڕوسیو فەرەنسیو ئیتالیو ئەڵمانی چی بەرهەمدەهێنن؟ بۆچیّ دەبێت ناوەندێکی باشمان نەبێت تاکو توێژینەوەکانی ئەو ڕۆژهەڵاتناسانەمان بۆ بگوێزێتەوە، ئێمەش گفتوگۆ لەسەر ئەوە بکەین کە چییان لەسەر نوسیوین، بە تەنها هەر خۆم ناتوانم هەمو شتێك بکەم.

*** پرۆژەی ئاییندەت چییە؟**

- کتێبێکم لەسەر «مارتن لۆسەر» هەیە، ئێستا کار بۆ ئەوە دەکەم ئەو کتێبە تەواو بکەم، بەشێکی ئەو کتێبەم تەواو کردووە، بەڵام هێشتا پێویستی بەوەیە بەشێکی دیکەی بۆ زیاد بکەم تاکو کتێبێکی تەواو دەرچێت. «لۆسەر» ڕابەری چاکسازی ئاینی مەسیحی بوو، بۆ ئەوەی بزانین ئەو کارە مەزنە، (واتە چاکسازی ئاینی-و-) چۆن ڕویداوە، پێویستە «لۆسەر»و ئەو قۆناغانەی پرۆژە ڕۆشنگەریەکەی پێیدا تێپەڕیوە، بناسین.

*** بەرنامەی هاشم ساڵح چییە،چۆن دەتوانیت ئەم هەمو کارە زۆرە لە نوسینو وەرگێران بەرهەمبێنیت؟**

- پێدەچێت بەختم هەبێت بەوەی لە تەنهاییەکی گەورەدا دەژیم، پێشترو ئێستاش هەمو کاتو ژیانی خۆم بۆ ئەم پرۆژەیە تەرخانکردووە. بە تەنها دەژیمو منداڵم نییە. تەنها کار لە نوسینو وەرگێڕاندا دەکەم. هیچ بەرپرسیارەتییەکی خێزانیم نییە، لەوانەیە ئەمە هۆکاری ئەوەبێت بەو شێوە زۆرە بەرهەمم هەبێت. بارودۆخەکە وا کەوتەوە خۆم بۆ ئەم پرۆژەیە تەرخان بکەم. من بە تەواوی ڕۆچومەتە ناو پرۆژەی ڕۆشنگەرییەوە. هیوادارم موسڵمانانو عەرەب هەستنەوەو دوارۆژێکی شارستانی بەهێز دروستبکەن. ڕاستە جەستەم لە پاریسە، بەڵام دڵو ڕۆحم لە دیمەشقو ڕیازو ڕیباتە.

*** بۆچی چیتر ئەو نوسینانە بلاوناکەیتەوە کە لەسەر ئەدەبو شیعر دەتنوسین، هەروەها ئەو خوێندنەوە نایابانەی بۆ شیعرەکانی ڕامبۆو بۆدلێرو ئەوانی دیکەت دەکرد؟**

- کاتێ بۆ تاوێك لەم کارە فیکرییە قورسو پڕوکێنەرە ڕزگارم دەبێت، دەگەڕێمەوە سەر ئەدەب، چونکە ئەوە لایەنێکی سەرەکییە لە نوسینەکانم. گەر بەشێوەیەکی گەورە بایەخی پێبدەم، ئەوا خوێنەر کەسێکی دەبێت. ئەدەب زیندویەتیو خۆشبەختیم پێدەبەخشێت.

سەرچاوە:

ڕۆژنامەی الرياض، ٢٧/ ١١/ ٢٠٠٨